

درآمدی بر آینده‌اندیشی قرآنی: باورهای بنیادین، الگوهای رفتاری و رهنمودهای پژوهشی

تألیف:

مهدی احمدیان

محمد مهدی ذوالفقارزاده

دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

تهران - ۱۳۹۸

سرشناسه	احمدیان، مهدی، ۱۳۶۵ -
عنوان و نام پدیدآور	درآمدی بر آینده اندیشی قرآنی: باورهای بنیادس، الگوهای رفتاری و رهنمودهای پژوهشی / تألیف مهدی احمدیان، محمد مهدی ذوالفقارزاده.
مشخصات نشر	تهران: دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، مرکز انتشارات راهبردی، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	۳۱۴ص.
شابک	۹۷۸-۹۶۲-۶۳۵۰-۶۷-۹
وضعیت فهرست نویسی	فیپا
موضوع	آینده پژوهی
موضوع	Forecasting -- Study and teaching
موضوع	آینده نگری
موضوع	Forecasting
موضوع	آینده پژوهی -- جنبه های قرآنی
موضوع	Forecasting -- Study and teaching -- Qur'anic teaching
شناسه افزوده	ذوالفقارزاده، محمد مهدی، ۱۳۶۱ -
شناسه افزوده	دانشگاه پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، انتشارات
رده بندی کنگره	۱۵۰۰۳۸
رده بندی دیویی	۲/۰۰۱
شماره کتابشناسی ملی	۵۷۰۰۰۰

درآمدی بر آینده اندیشی قرآنی: باورهای بنیادین، الگوهای رفتاری و رهنمودهای پژوهشی

تألیف: مهدی احمدیان، محمد مهدی ذوالفقارزاده

ویراستار: سمیه سلیمان ریزی، رضا خدایی

ناظر ویراستاری: امیر هوشنگ خادم دقیق

صفحه آرا: مجتبی امینی

طراح جلد: زهرا مهدوی

نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۸

ناشر: انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۵۷۰۰۰۰ ریال

همه حقوق چاپ و نشر این کتاب محفوظ است.

انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

نشانی انتشارات: تهران، ضلع شمالی بزرگراه شهید بابایی، بعد از اتوبان هنگام،

دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی

نشانی اینترنتی: www.sndu.ac.ir

تلفن ۲۲۹۷۰۳۴۳

فهرست مطالب

۱۱	پیشگفتار: از آینده‌اندیشی سکولار تا آینده‌اندیشی توحیدی
۱۳	ارتباط آینده‌اندیشی با رشته آینده‌پژوهی
۱۸	ملاحظات پژوهشی در بهره‌گیری از معارف اسلامی
۲۵	گفتار یکم: مروری تحلیلی بر پیش‌فرض‌های آینده‌پژوهی رایج
۲۷	فصل یکم: تحلیلی انتقادی بر پیش‌فرض‌های مدون دانش آینده‌پژوهی
۳۱	۱-۱. مروری بر پیش‌فرض‌های مدون آینده‌پژوهی
۳۱	۱-۱-۱. اصول موضوعه پیشنهادی ملز
۳۲	۱-۱-۲. پیش‌فرض‌های پیشنهادی درور
۳۵	۱-۱-۳. پیش‌فرض‌های پیشنهادی وندل بل و نقدهای منتشرشده بر آنها
۴۲	۱-۱-۴. اصول موضوعه پیشنهادی «دنیس لیست»
۴۶	۱-۱-۵. ارزیابی نه‌ایها: «بلس» «لیست» و «سردار» بر فرض‌های آینده‌پژوهی رایج
۴۹	۱-۲. چارچوبی برای ارزیابی و بازنگری پیش‌فرض‌های آینده‌پژوهی
۵۱	۱-۲-۱. معیارهای ارزیابی ساختاری و محتوایی مجموعه پیش‌فرض‌های آینده‌پژوهی
۵۳	۱-۲-۲. تجمیع مفاهیم مطرح در پیش‌فرض‌های آینده‌پژوهی رایج
۵۷	فصل دوم: تحلیل و ارزیابی تفصیلی پیش‌فرض‌های «وندل بل»
۵۹	۲-۱. نقد و بررسی پیش‌فرض‌های نه‌گانه
۸۱	۲-۲. جمع‌بندی نقد و بررسی فرض‌های کلیدی «وندل بل»
۸۴	۲-۳. بررسی تعارض فرض‌های بل با باورهای اسلامی
۸۷	گفتار دوم: آینده‌اندیشی قرآنی
۸۹	فصل سوم: باورهای بنیادین آینده‌اندیشی قرآنی
۹۰	۳-۱. استنباط باورهای بنیادین آینده‌اندیشی قرآنی
۹۲	۳-۱-۱. خدا آفریدگار و پروردگار جهان است و برای اداره امور و پرورش آن برنامه دارد
۱۰۱	۳-۱-۲. خدا برای پرورش انسان‌ها در زندگی دنیایی و فراتر از آن برنامه دارد
۱۱۳	۳-۱-۳. خدا برنامه‌اش را با قرآن تبیین کرده است
۱۱۸	۳-۱-۴. برنامه خدا ستوده و بی‌نقص است
۱۲۶	۳-۱-۵. برنامه خدا، پیش‌برندگان و کارگزارانی دارد
۱۴۰	۳-۱-۶. برنامه خدا ساختار آیه‌ای دارد

۱۸۲	۳-۱-۷. برنامه خدا معارضانی مدیریت شده دارد
۱۸۹	۳-۱-۸. خدا دامنه اختیارات آفریدگان را تنظیم می کند
۲۰۸	۳-۱-۹. پیشرفت و رستگاری انسان ها در گرو هماهنگی با برنامه خدا و ...
۲۱۴	۳-۱-۱۰. هماهنگی با برنامه خدا، رفتاری همه جانبه و ...
۲۲۳	۳-۲. مرور تحلیلی بر باورهای بنیادین آینده اندیشی قرآنی
۲۲۶	۳-۲-۱. گزاره های فرعی باورهای بنیادین آینده اندیشی قرآنی
۲۳۰	۳-۲-۲. باورهای بنیادین آینده اندیشی قرآنی به بیان سوره حمد
۲۳۷	فصل چهارم: الگوهای رفتار در قبال آینده
۲۳۸	۴-۱. مفهوم آینده
۲۴۱	۴-۲. رفتارهای بسندیده در قبال آینده
۲۶۷	۴-۳. نظام رفتار قرآنی در قبال آینده
۲۷۵	فصل پنجم: رهنمودهای پژوهشی برای آینده نگری بر پایه برنامه خدا
۲۷۶	۵-۱. پرسش های اصلی در آینده نگری بر پایه برنامه خدا
۲۸۲	۵-۲. سامانه پژوهشی آینده نگری بر پایه برنامه خدا
۲۸۲	۵-۲-۱. الگوی پژوهش همکاری، میان رشته ای با بهره گیری از معارف اسلامی
۲۸۸	۵-۲-۲. نظم بخشی به امور آینده نگری بر اساس «سامانه خلق دانش با بهره گیری از معارف اسلامی»
۲۹۴	۵-۳. رهیافت روش شناختی در آینده نگری الهی
۲۹۵	۵-۳-۱. امکان بهره گیری از روش های پرکاربر آینده نگری در چارچوب فکری جدید
۳۰۰	۵-۳-۲. الگوی پژوهشی نوین در آینده نگری الهی
۳۰۵	سخن پایانی
۳۱۱	منابع

پیشگفتار:

از آینده‌اندیشی سکولار تا آینده‌اندیشی توحیدی

تصمیم‌گیری همواره آینده‌گرا است. آن فرد یا سازمانی که بیش جامع‌تر و نافذتری نسبت به آینده داشته باشد، تصمیم متواترتری خواهد داشت. آینده‌پژوهی به عنوان یک رشته فعالیت علمی، برای بهبود تصمیم‌ها را ساز ترشدن دستیابی به آرمان‌ها بنیان نهاده شده است. امروز پژوهش‌های موفق آینده‌پژوهی در کشور ما کم‌شمار نیستند. جایگاه دانشگاهی و نقش کاربردی رشته آینده‌پژوهی به بلوغی رسیده است و می‌تواند پاسخ‌گوی نیازهای عملی تصمیم‌سازی راهبردی کشور باشد. اما این رشته نیز همچون بسیاری رشته‌های دیگر علوم انسانی، چارچوب ذهنی خود را از اندیشه‌های انسان‌محور و غیر توحیدی برگرفته است. می‌توان برای دورنگه‌داشتن روش‌ها و تکنیک‌های آینده‌پژوهی از مبنای ایدئولوژیک ناسازگار با پیش توحیدی تلاش کرد؛ اما جاذبه نظری و نیاز دانشگاهی، ناگزیر سبب ترویج اندیشه‌های سکولار و الحادی در جامعه آینده‌پژوهی و به تبع آن در امت اسلامی می‌شود.

آینده‌پژوهی رایج در مقام اجرا، ایده‌ها و الگوهای خوبی برای مدیران تصمیم‌سازان به ارمغان آورده است؛ اما در مبانی فکری و فلسفی، دچار کمبودهایی جدی است. جدا از چالش‌ها و اختلاف‌های نظری میان آینده‌پژوهان سکولار یا ملحد، چالش نظری مهم این رشته برای مسلمانان این است که مبانی فکری منسوب به آن، در سایه روشن‌های ذهن دین‌گرای شماری از اندیشمندان تمدن غربی پرورش یافته است. باید پذیرفت که بهره‌گیری از روش‌ها و الگوهای اجرایی آینده‌پژوهی رایج، نیازمند باور به این اندیشه‌های سکولار نیست؛ اما تأثیرپذیری ناخودآگاه آن‌ها بر جامعه علمی نیز غیر قابل انکار است.

اکنون که در دوران رشد و گسترش دامنه اثرگذاری آینده‌پژوهی در جمهوری اسلامی ایران و امت اسلامی به سر می‌بریم، مسئله مبانی فکری و فلسفی آینده‌پژوهی پررنگ‌تر از دهه‌های پیش است. بسیاری از نوآموزان آینده‌پژوهی، علاقه دارند که در کنار روش‌ها یا تجربه‌های اجرایی رشته، به مبانی معرفتی آن نیز بپردازند. اینجا است که تألیف‌های مشرکانه (و ملحدانه) برخی از پژوهشگران نامدار این حوزه، فضای بین‌الذهانی آینده‌پژوهان مسلمان را به چالش می‌کشد. حتی اگر فرض شود که این افراد اهل بصیرت دینی و تشخیص سره از ناسره در مباحث معرفت‌شناسی باشند، مشکل دیگری رخ می‌نماید که آن دشواری نظریه‌پردازی و نوآوری روش‌شناسی است. همان‌گونه که علمی همچون فیزیک، ریاضی و شیمی، رشته‌های مهندسی را در عرضه فناوری‌های ساختار شکن یاری کرده‌اند؛ جهش علمی در شناختی علوم انسانی و اجتماعی نیز زمینه‌ساز روش‌ها و پژوهش‌های ساختار شکن خواهند شد. از این رو کیفیت معرفت‌شناسی فعالیت‌های آینده‌نگر، شاخصی جدی در پیشبرد این رشته در امت اسلامی است.

منابع قدسی مسلمانان، یعنی قرآن و عترت (ع)، گنجینه‌ای کمتر شناخته‌شده از معرفت نسبت به جهان و انسان هستند. هنگامی که یک مسلمان آشنا با قرآن و احادیث عترت (ع) به آثار معرفت‌شناختی آینده‌پژوهان غربی می‌نگرد، متعجب و حیرت‌زده می‌یابد که این اندیشه‌ها از زیبایی و قوام فکری معارف اسلامی محروم مانده‌اند. سونه‌های این کاستی‌ها در جای جای اظهار نظرهای اندیشمندان تمدن غربی به چشم می‌آید و نمونه‌های نمودهای دین مبین اسلام برای پاسخ به این کمبودها نیز بسیار است. پس می‌توان در یک جمع‌بندی این‌گونه گفت که معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی، هم‌کشی مطالب نو و نگرش‌ساز را دارد، و هم با فشار اندیشمندان اسلامی برای دریافت اندیشه‌های اسلامی روبه‌رو است.

این کتاب به مسئله‌ای بسیار مهم در فضای اندیشه‌ورزی امت اسلامی می‌پردازد؛ و آن تدوین چارچوب شناختی-هنجاری آینده‌اندیشی بر پایه معارف و مفاهیم قرآنی است. شاید پرسیده شود که چرا مسئله از منظر قرآنی بیان شده و حل می‌شود. در پاسخ باید گفت که قرآن، زبان تبیین این چارچوب فکری است؛ زبانی که بُرد مؤثر یافته‌ها را از

شیعیان معتقد به حدیث ثقلین^۱، به همه امت اسلامی می‌گسترانند؛ و عیاری بالا برای دعوت پیروان دیگر ادیان به این سبک اندیشه را فراهم می‌آورد. در مقام پژوهش و برداشت علمی از منابع قدسی، قرآن و عترت از هم جدا نمی‌شوند. حدیث ثقلین در بطن معنای خود به مسلمانان فهمانده است که قرآن تبیین‌گر عترت، و عترت تبیین‌گر قرآن است؛ بنابراین بهره‌گیری از هر یک از این دو مخلوق گران‌بها، بدون بهره‌مندی از دیگری ناممکن است. از این رو، بهره‌برداری توأمان از رهنمودهای قرآن و عترت (ع)، برداشت گزاره‌های مرتبط با سبک نویر آینده‌اندیشی و ارائه این گزاره‌ها با بیان قرآنی، فعالیت‌های کانونی این کتاب هستند.

پیش از ورود به بحث درباره آینده‌اندیشی قرآنی یا توحیدی، باید به تعریف‌ها و سوگیری‌های فکری جامعه علمی توجه داشت. پیش از این، پژوهش‌های پرشماری در حوزه آینده‌پژوهی و علم‌سلاسی انجام گرفته است. این پژوهش‌ها به ذهنیت مخاطبان درباره تلاقی آینده‌پژوهی و اسلام شالوده‌دار داده‌اند. بنابراین باید فضای بحث را به گونه‌ای تعریف کرد که از آسیب‌های ناشی از پیش‌داوری و سوء برداشت مخاطبان دور بماند.

ارتباط آینده‌اندیشی با رشته آینده‌پژوهی

آینده‌اندیشی بر خلاف آینده‌پژوهی که توسط یک جامعه تعریف شده است، واژه‌ای آزاد به شمار می‌آید. بنابراین می‌توان بدون گلاویز شدن با مدعیان رشته‌های علمی، آزادانه به مطالعه دیدگاه‌های مختلف درباره آینده‌اندیشی پرداخت و موضعی نداشت. اما خواه ناخواه دیدگاه‌هایی که درباره سبک آینده‌اندیشی مطرح می‌شوند، به سبک معکوس و اقدام در

۱. پیامبر اکرم فرموده‌اند: «إِنِّي نَارُكُمْ أَهْرَبِينَ إِنْ أَخَذْتُمْ بِهَا لَنْ تَضِلُّوا» - کتاب الله عزّ وجلّ و أهل بیته عترتی أیها الناس استمعوا و قد بلغت إنکم ستردون علی الخوض فاستأکم عما فعلتم فی الثقلین و الثقلان کتاب الله جلّ ذکره و أهل بیته... من در میان شما دو چیز باقی می‌گذارم که اگر آنها را دستاویز قرار دهید، هرگز گمراه نخواهید شد: کتاب خدا و عترتم که اهل بیتم هستند. ای مردم بشنوید! من به شما رساندم که شما در کنار حوض بر من وارد می‌شوید. پس من از شما درباره رفتارشان با این دو یادگار ارزشمند سؤال خواهم کرد. یعنی کتاب خدا و اهل بیتم. (کلینی، ج ۱، ص ۲۹۴).

رشته آینده‌پژوهی تنه می‌زنند. بنابراین باید درک مناسبی از ارتباط میان آینده‌پژوهی و آینده‌اندیشی و به ویژه نسخه اسلامی آن‌ها وجود داشته باشد.

«آینده‌پژوهی» واژه‌ای است که به یک رشته علمی تخصیص یافته و با اصطلاح «Futures Studies» معادل گرفته شده است. بنابراین هر پژوهشگری بخواهد در حوزه آینده‌پژوهی اسلامی فعالیت کند و ارتباط رشته آینده‌پژوهی و مفاهیم اسلامی را بسنجد، ناگزیر باید نسبت خود را با تعاریف متفاوت و در بعضی موارد متعارض آینده‌پژوهی مشخص کند. نضی از تعاریف آینده‌پژوهی می‌توانند اساساً ناقض اسلامی‌شدن این علم/هنر/فنون شوند، زیرا آینده‌پژوهی را در چارچوبی از مفاهیم اومانستی جای می‌دهند.

برای مثال، از نظر مدل، آشف یا ابداع، آزمودن و ارزیابی، و پیشنهاد آینده‌های ممکن، محتمل و مرجح، اما نه آینده‌پژوهی به شمار می‌آیند. آینده‌پژوهان می‌خواهند بدانند که کدام پدیده‌ها امکان‌پذیر هستند (آینده‌های ممکن)، احتمال بروز کدام پدیده‌ها بیشتر است (آینده‌های محتمل) و کدام پدیده‌ها باید روی دهند (آینده‌های مرجح). آینده‌پژوهان، آینده‌های بدیل (آینده‌های ممکن، محتمل و مرجح) را می‌کاوند. گونه‌شناسی سه‌گانه آینده، یکی از ایده‌های محوری آینده‌پژوهی است (بل، ۲۰۰۳: ۸۲). این ایده مهم از سوی آینده‌پژوهان بسیاری نظیر امارا (1981a, 1981) و مارکزی (۱۹۸۳)، ماسینی (۱۹۹۳) و تافلر (۱۹۷۸) مورد تأکید قرار گرفته است و در دو چکیده از اندیشه‌های آینده‌پژوهان پرآوازه نیز بارها تکرار شده است (مارین و جینگز ۱۹۸۷؛ کوس و جارات ۱۹۹۹). این نوع نگاه به آینده، هویت منحصر به فرد آینده‌پژوهی رایج را تقویت می‌کند و الزاماً بر پیش‌فرض‌ها و جهان‌بینی توحیدی یا غیر توحیدی ریشه ندارد.

در فضایی از این تعریف‌ها، برای آینده‌پژوهی مجموعه‌ای از پیش‌فرض‌ها نیز ارائه شده است. این پیش‌فرض‌ها، مهم‌ترین عناصر شکل‌دهنده به چارچوب فکری آینده‌پژوهان هستند. برای نمونه، بل در فصل سوم کتاب مبانی آینده‌پژوهی (بل، ۲۰۰۳: ۱۱۵-۱۶۴) مفروضاتی برای آینده‌پژوهی پیشنهاد کرده است. این فرض‌ها در فصل دوم به تفصیل

بررسی می‌شوند. بررسی دقیق آن‌ها و مبانی معرفت‌شناختی بل و دیگر آینده‌پژوهان هم‌فکر او، نشان از غلبه نگاه انسان‌محور به فرد، جامعه و تاریخ دارد. وندل بل در زمره آینده‌پژوهانی است که به صراحت این دانش را سکولار نامیده‌اند (بل، ۱۳۹۲: ۴۵)؛ و این باور به طور آشکار در اندیشه‌های او جلوه‌گر است.

پیش‌فرض‌های انسان‌محور آینده‌پژوهی رایج، اگرچه در ظاهر تعارض اساسی با جهان‌بینی توحیدی و به ویژه اسلامی ندارند؛ در باطن به باورهای مهم و کلیدی انسان‌های موحد نیز اعنا نمی‌کنند. باور به ربوبیت خدا در جهان هستی، ولایت او بر آفریدگان و نقش تعیین‌کننده خواست خدا در شکل‌گیری آینده، اصول مهمی در تفکر یکتاپرستان هستند که به پیش‌فرض‌های تولیدی آینده‌پژوهی رایج راه نیافته‌اند. این یک کاستی مهم است که می‌تواند مثلاً تعارض عمیق میان پیش‌فرض‌های آینده‌پژوهی رایج و باورهای توحیدی باشد.

نظام نگرش-آینده‌پژوهی

تغییر توجه و تمرکز پژوهشگر از تکنیک‌های سطحی آینده‌پژوهی به ریشه‌های معرفتی و جامعه‌شناختی آن، مسیر را برای نقد و نوآوری و متباین‌هموار کرده و از دشواری‌های اسلامی‌سازی مفاهیم سکولار می‌رهاند. پدram (۱۳۹۳: ۱۰) برای تسهیل ریشه‌های معرفتی آینده‌پژوهی، نظام نگرش-آینده‌پژوهی را معرفی می‌کند که طبق آن، آینده‌پژوهی برخاسته از آینده‌اندیشی و آینده‌اندیشی نیز متکی بر نگرش حاکم بر جامعه است. بنابراین برای تغییر پابرجا در محتوای آینده‌پژوهی، باید «آینده‌اندیشی» و «نگرش» حاکم بر جامعه هم تغییر کند. هم‌اکنون اندیشمندان شیعه، نظریه‌ها و سخنان مفصلی در لایه نگرش داشته‌اند که با وجود غنای معرفتی، نتوانسته به شکل نظام‌مند به آینده‌اندیشی عمومی جامعه و آینده‌نگری حاکمیتی نفوذ کند. حلقه اتصال نگرش و آینده‌پژوهی، آینده‌اندیشی است که در این اثر در کانون توجه قرار دارد.